

ADALÉKOK A FELTÉTELES MÓD KÖZÉPMAGYAR KORI HASZNÁLATÁHOZ

TERBE ÉRIKA

1. A korai középmagyar kori forrásainkat olvasva jól érzékelhető az a folyamat, amely a korszakváltásokat általában jellemzi. Az átmeneti időszakban a nyelvhasználó még egy jó ideig a megszokott formákat alkalmazza az írott és valószínűleg a beszélt nyelvben is. A változások csak lassanként, eltérő módon jelentkeznek.

Így van ez a feltételes mód használata terén is, amikor az ómagyar kori latinos formák helyett fokozatosan a beszélt nyelvi, magyaros nyelvhasználat jelenik meg az írott szövegekben is. Azonban míg a feltételes mód ómagyar kori alkalmazásáról nagyon jó összefoglalást ad a történeti grammatika vonatkozó kötete, a középmagyar korról sajnos nem áll rendelkezésünkre hasonló áttekintés.

A változások menetét nagyvonalakban ismerteti Bárczi Géza *A magyar nyelv életrajza* című munkájában. A középmagyar korban, a 16–17. században az irodalmi nyelvre a latinos forma jellemző, de a 17. század második felében és a 18. század elején a magyaros módhasználat a beszélt nyelv hatására felülkerekedik, és áttöri az évszázados hagyományokat. Bethlen Miklós önéletrajzát említi, ahol már olyan mondatok olvashatók, mint például „A fejedelemasszony nem engedte, hogy örömet *lőjjenek*” a *lőnének/lelnének* helyett. Megjegyzi azonban, hogy a Károli-féle bibliafordítás régies szövege sokáig fenntartja a köztudatban, sőt ennek hatására még a népi nyelvbe is átszivárgott (1963: 282–3) a konjunktívuszi szerkezet.

A tendencia tehát látható, azonban a mikéntje, vagyis hogy a középkori kódexek és Bethlen Miklós önéletrajza között hogyan változott a feltételes mód alkalmazása, sajnos még elég kevésbé ismert. Jelen munka – mint ahogyan címében is jeleztem – nem vállalkozhat a kérdés teljeskörű megválaszolására, de néhány adalékkal árnyalhatja a kialakult képet.

2. Jelen munkámban elsőként a nyelvhasználattal, majd pedig az alaktannal kapcsolatos megfigyeléseket szeretném bemutatni. A választott példák a beszélt nyelvhez közelálló misszilisekből származnak. Baththyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei a 16. század középső szakaszát, az 1538–1575-ig tartó időszakot öleli fel. Ez a korszak az ómagyar kor és a középmagyar kor átmeneti időszaka, a korai levelek vélhetően az ómagyar kori források nyelvi jegyeit tükrözik inkább. A levelek Nyugat-Dunántúlról, Németújvárról származnak. Ez ma német nyelvterület, de már a 16. században is többnyelvű, a német és a magyar mellett a horvát ajkú lakosság is jelentős számú. A leveleket deákok írták, nyelvhasználati sajátosságai megjelennek a szövegben. Összehasonlításként az Úriszék németújvári és szalónaki 16. századi perszövegeit is megnéztem. Az összevetés azonban nem teljes értékű, mert a perszövegek az 1580-as évektől kezdődnek, így nem fedik egymást a két forrás évköre.

3. A TNyt. nemcsak morfológiai kérdésekkel, hanem nyelvhasználati sajátosságokkal is foglalkozik: Abaffy Erzsébet a feltételes mód főmondatbeli és a mellékmondatbeli használatát külön tárgyalja az ómagyar korban (1992: 168–77).

Az általa elkülönített csoportokat követve rendszereztem a Svetkovics-levelek példáit, elsőként a feltételes jelen főmondatbeli, önálló használatát néztem:

1. Óhaj, kívánság:

- a) *Viselne gongiat az Chinaltatasanak ked Merth En ahoz Semmit Nem twdok* (1568. dec. 4.)

2. Udvarias felszólítás, kérés:

A) A *kell* ige szigorú felszólításának enyhítése:

- a) *Jsten ellen walo dolog ez, effele embert Megh kellene Bintetnj*
 b) *Imar ninch olly dolgod ki Miat ot kellene kesned az erth Mit Ewlz oth Jw Ide fel hozzank* – a szigorúbb felszólító módú igealakot megelőzi az udvariasabb forma (1538. júl. 7.)
 c) *de wl kellene ky kezel wolna az war hoz* [szállás] (1558. ápr. 24.)

B) Az *akarnék* 'szeretnék' jelentésben való használata nagyon gyakori a kérés udvarias megfogalmazásában:

- a) *akarnam Erteny Mint vagyon azzonyom* (1552. aug. 30.)
 b) *akarnam hogý Vramhoz Menne* (1565. máj. 23.)
 c) *Azertt Býzoný Jgen akarnam ha .k. valamý Jott Vegezhetne, hogý lennenek Jmmar Echer Bekeseggel* (1569. febr. 28)

C) Maga a feltételes mód is lehet az udvarias kérés kifejezője:

- a) *.k. waltanaya Meg az Zalogbol Az Joszagot es wg Engedne Ewchemnek* (1568. jún. 13.)
 b) *Saller farkast kwldeneye fel* (1569. jan. 2.)

3. Lehetőség kifejezése, jellemzően a *-hat/-het* képzővel:

- a) *ha kmed djnnek szeryt tehetneye kewldene djnjt kmed* (1568. aug. 9.)

4. Bizonytalanság, kétség kifejezése, ezt módosítószó is kísérheti:

- a) *Vram penyg Jgen Barathos a Velenczes kewettel, talanthan Valami Jo Vegeth erhetthne A dologba* (1554. aug. 2.)
 b) *Ha Ktek eddigh bekewel laktanak wolna, talan wolnanak most Battianý Nemzetbeliek Nekewnk hatan wagi Niolczan* (1561. szept. 9.)

5. A beszélő szerint nagyon is érvényes álláspont kifejtése:

- a) *ne talan ha az balasyak kezebe akadna [a levél] felelmes wona kj wtan wtannaes bocattam hogh ha walamjkepen fwzetessel kj zerezhetnejek oromesth erte wonek* (1567. okt. 7.)

6. Méltatlankodó kérdésben:

- a) *Mit haznalna haznalatlan walazt tennj, ember chak Bankodneek raita* (1538. júl. 7.)

4. A feltételes mód jelen idejét tartalmazó különböző alárendelt mondatok egy részében az igemód jelentése azonos az önálló főmondati szereppel.

Óhaj, kívánság:

- a) *kerem :k: hogÿ :k: zollana banffÿ Jsthwannal, hogÿ w kegelme paranczÿolna az w tÿzth tartaynak adnayak megÿ az barmoth, (1557. jún. 13.)*

Udvarias kérés:

- a) *Nem Jrÿa .k. hogÿ ha az testamenthomott megh Neztek Awagÿ Nem, Ennekem vgÿ techÿk hogÿ Bÿzonÿ megh kellene lattnÿ (1567. márc. 25.)*
 b) *Nekeom Vgÿ teczik hog Neom kellenne feol kwldenÿ (1568. nov. 1.)*

Lehetőség kifejezése:

- a) *ha kenig k. nem talalhatna awag ide nem kyldhetne agya meg k. erthenem (1563. jan. 22.); stb.*

5. Lehetséges, hogy a példák között vannak olyanok is, amelyeknél latin hatás is érvényesül.

A feltételes mód jelen idejének a magyarban is magyarázható, de általában nem túl gyakori előfordulását a latinban kötelezően előírt konjunktívuszi igeidő a magyarban általánosabbá teheti. Habár a feltételes jelen önálló használatában kimutatható funkciói mellékmondatban is tovább élhetnek, valószínű, hogy a kései ómagyar kori gyakori előfordulásukban a latin hatásnak is szerepe van. Az óhajt, kívánságot feltételes móddal kifejező önálló mondatok parancsot, kérést stb. jelentő vagy valamilyen célra irányuló cselekvést kifejező igékből függő kívánsággá, s így mellékmondattá válva is megtarthatják igealakjukat:

- a) *azon kerem kmed, hogy kmed nyg magyar forinton adna massayat saletromnak (1552. aug. 20.)*
 b) *kyrt wala .k. mynap hogy wadat kewldenÿ (1558. febr. 7.)*

A magyarban azonban a mellékmondattá váló kívánság inkább felszólító módot igényel:

- a) *kerem k. hogy k. zabadetthya megÿ zegenynek banffÿ wrantwl barmath (1557. jún. 13.)*

A latin ugyanebben a helyzetben a consecutio temporum szabályait alkalmazza, amely szerint a főmondat jelen idejű állítmányát a mellékmondatban coniunctivus praesens imperfectum, vagyis a magyar felszólító mód, a múlt idejű állítmányát coniunctivus praeteritum imperfectum, vagyis a magyar feltételes mód jelen ideje követi.

A misszilisekből azonban számos példát lehet idézni, amikor nem a consecutio temporum szabályainak megfelelően alkalmazzák a feltételes módot.

Amint már fent is láthattuk, a főmondatbeli jelen idő után is feltételes mód áll a felszólító mód helyett:

- a) *kerem k. mjnth Jo wramat fffjamath, hog te k: nekem meg kwldeneje (1567. szept. 28.);*
 b) *kerem kegelmedeth [...] ne kjmeleneje enje mwkatol magath (1567. okt. 27.)*

Elképzelhető, hogy a kívánságot, óhajt kifejező mellékmondatok általános igeidejévé vált a feltételes jelen, a latin grammatikai előírásoktól függetlenül. Az is lehet, hogy a magyarban is meglévő szokásról van szó: a főmondatból mellékmondattá vált kívánságok megtartották eredeti feltételes módjukat.

Az 1530-as évekből származó levelekben még nagyon erőteljesen jelentkezik a latin hatás, azonban a 40-es, 50-es években fordulat történik. A későbbi levelekben a magyaros formák kerülnek előtérbe, valószínűleg arról lehet szó, hogy a latinizmus nem tud véglegesen tért hódítani, meg kellett küzdenie a beszélt nyelv hagyományaival. Erre utalnak azok a mondatok is, ahol a kétféle igemód keveredve fordul elő:

- a) *ez elewttis Egnehanzor Irtam k: Az Borok arra felwl, hog the k: nekem meg kwldeneye Azert kerem Az Istenerth k: ne halazza towabb* (1567. okt. 16.);
- b) *Azerth nekem teczen k ha k: walamj olj modon gondoth wjselne Rea, [...]Azerth ha teczjk k: wjselljenk gondot Rea* (1565. nov. 16.)

6. A feltételes múlt a mellékmondatokban részben eredeti szerepköreit viszi tovább. A kívánság mellett például a **lehetőség** kifejezése esetében:

- a) *azert ew keztek meg arra walo embert nem talalhattak, hogj meg Jgjenesethettek wolna rwla* [a hit kérdéséről] (1568. szept. 6.);

Feltevés, állítólagosság:

- a) *es azt mongiak, hogj a Saxoniai hercegnak igaz illien Betegseghe wolt wolna* (1561. szept. 9.);

Meg nem valósult feltétel:

- a) *kyreul teobbetis zoltam wolna, kegielmedel, ha kegielmeddel lehettem wolna zembe, kyt meghis mieltwnk wolna, ha twtthwnk wolna hogi .k. hon legien* (1561. szept. 9.).

Latin hatással itt is számolnunk kell, a mondást, érzelést, történést jelentő igék után függő kérdésekben megjelenik a feltételes múlt. A mondást jelentő igék esetében a feltevés 'állítólag' jelentésmozzanata is erősítette a latinizmust. Így válhatott szinte kötelező használatúvá a peres ügyek leírásában:

- a) *Ez [Gergely porkoláb] azt felele, hog az ö felesegeth Kezes András ighen zydogatha wolna. [...]* (Úriszék, 72–3.)

7. Az alaktani kérdések esetében is érdekes adatokat találunk. Mint tudjuk, feltételes módú igéink jelen vagy múlt idejűek lehetnek. Az ómagyar korban és a középmagyar kor elején azonban adatolni tudjuk a jövő idejű alakok előfordulását is. A Svetkovics-misszilisekben is feltűnik imitt-amott ez a forma:

- a) *Most is mondom hog wram Jo Newen Nem fogna wennj tewled.* (1538. júl. 7.)
 b) *hog ha Ewchem ol kemenen fogna Megis Magat tartanj, hog Az te .k. kÿwansaga zerent, Az wallast kewlemben nem fogna meg Mÿwelnyj* (1568. jún. 13.)
 c) *Ha kenigh egjebet nem akarna benne es Ereoltetnj fogna* (1568. aug. 20.)

8. A nyelvtörténeti könyvek szerint a feltételes mód jele alapnyelvi alkotórészekre oszlik, egy *-n + tövéghangzó fejezte ki. Az ősmagyar kor elején kiegészült egy hozzácsatlakozó elemmel, az *-i múltidőjellel. Az ősmagyar kor elején *-nai/-neĭ diftongus lehetett a feltételes mód jele (Abaffy 1991: 105). Az ősmagyar kor végére -ná/-né-vé monoftongizálódott. Az ómagyar korban az -á és -é rövidülésével hamarosan megjelent a -na/-ne változat az általános ragozás E/3.-ban. Ez a kettősség adott lehetőséget a határozott (hosszabb alak) és a határozatlan (rövid alak) ragozás elkülönítésére (Abaffy 1992: 136–7). A T/1.-ben kialakult a feltételes módnak egy másik, -nó/-nő formájú változata is, amely a T/3.-jel való homonímia elkerülése végett jött létre (a paradigmából következne a -ná/-né + -k többes jelből lett személyrag mindkét esetben). Az -ó/-ő feltehetőleg a másik alapnyelvi, -γ előzményű időjel -u/-ü vokalizációjának eredményeként lett a módjel része (Sárosi 2003: 151).

A misszilisekben és perszövegekben előforduló alakok E/3. és T/3. személyben a rendszer analógiás bővülését is mutatják. A leveleket olvasva a következő formákkal találkozhatunk: *adnayak, kwldezneye, tertenyek, meglatnaya, akarnaya, kj wehetneje, zerezhetnejek, tehetneye, vetneye, helhezhetneye* stb.

A határozott ragozás -ja/-je személyragja járul feltételes mód jele után. Úgy tűnik a nyelvérzék számára a hosszú : rövid szembenállás, vagyis a -na/-ne, illetve a -ná/-né nem volt elegendő. A jelenség a középmagyar kori forrásokban elég gyakori volt, a 16–17. századi iratok szerint a keleti országrészből is adatolhatók. Ma már csak az archaikusabb nyelvjárásokban találkozunk ilyen alakokkal.

A jelenség nyugat-dunántúli lokalizálásához a nyelvöldrajzi atlaszokat hívtam segítségül. *A magyar nyelvjárások atlasza mondanák* (855) és *felvennék* (903) térképlapon nagyobb gócban található az analógiás adatok. Ezen kívül még néhány lapon, *innajik* (800. inna), *ennejik* (807. enne) alakokat találunk Szalafőn (B: 1) és *vinnejök* (812. vin-nénk), *kötneje* (865. kötné) Bödeházán (B: 28). A kutatópontok az őrségi és a hetési nyelvjárásokhoz tartoznak. Végh József *Őrségi és hetési nyelvatlaszának* és a nagy nyelvatlasznak közös kutatópontjai Szalafő, Szentgyörgyvölgy és Bödeháza volt. Az őrségi, hetési településtörténetből tudható, hogy ezek a falvak igen sokáig meglehetősen elzártan éltek, így egyáltalán nem véletlen, hogy megmaradtak ezek az archaikus formák.

9. Összefoglalásként a következő megállapításokat tehetjük. A feltételes mód nyelvhasználati szokásai a 16. század 40-es 50-es éveiben még nagyrészt követik a kései ómagyar kor szabályait. Erőteljes latin befolyás mutatkozik a korszak elején, de a későbbiek során fokozatosan a beszélt nyelvi szabályok kerekednek felül.

Hasonló nyelvhasználati tendenciák olvashatók ki, mint a kései ómagyar kori szövegekben, azonban a magyarosabb formák a különböző iratfajtákban eltérő módon jelentkeznek. A vizsgált anyagban az élő beszédhez közelebb álló misszilisek viszonylag korán, az 50-es évek második felében, de a 60-as évekre szinte teljesen a magyarosabb formát használják. Kivételt egy-két tipikus kommunikációs helyzet jelent: a kérésnél pl. többnyire az udvariasabb feltételes mód jelenik meg. A másik jellemző tényező az deák íráskészsége. A gyengébb képességet mutató scriptor esetében többször fordul elő a korábban tanult latinos

forma (toldalékok különírása, betűtévesztés). Úgy tűnik, ezekben az évtizedekben kezd általánossá válni a magyarosabb forma, amely természetesen csak fokozatosan terjed el.

A hivatali nyelvhasználatban azonban továbbra is megmarad a latinus szerkesztés, valószínűleg a latin nyelv presztízse miatt is.

A szövegvizsgálatok ugyan alátámasztják Bárczi Géza megállapítását, miszerint a 17. században válnak általánossá a magyaros formák, azonban az is jól látszik, hogy ez a folyamat már a 16. század közepén erőteljesen megkezdődik. Az, hogy a tendencia miként alakul a nyelvterület más részén, ebből a vizsgálatból természetesen nem állapítható meg. Ehhez erdélyi, kelet-magyarországi forrásokat is meg kell vizsgálni.

HIVATKOZÁSOK

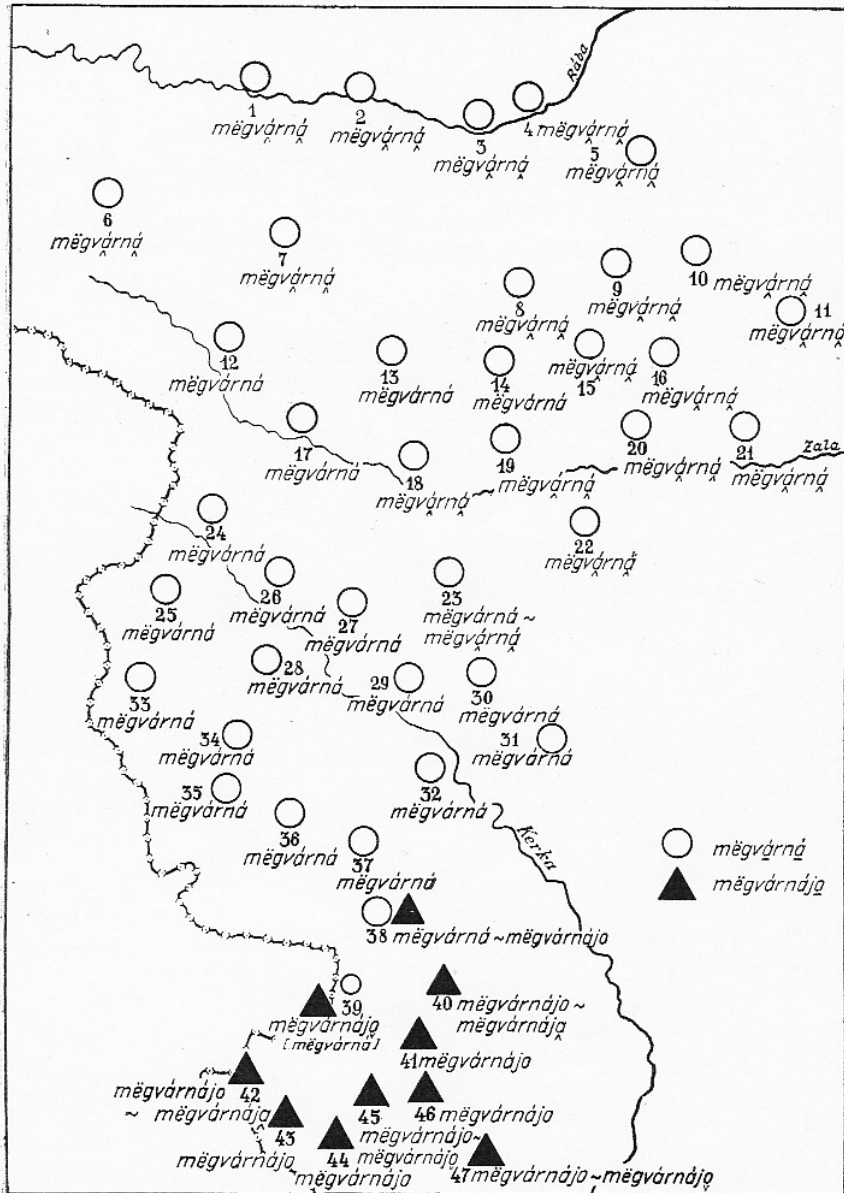
- E. Abaffy Erzsébet 1991: Az igemód- és igeidőrendszer, in Benkő Loránd szerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1, A korai ómagyar kor*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 104–21.
- E. Abaffy Erzsébet 1992: Az igemód- és igeidőrendszer, in Benkő Loránd szerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2, A kései ómagyar kor*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 120–183.
- Bárcz Géza 1963: *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Gondolat Kiadó.
- Deme László–Imre Samu szerk. 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Juhász Dezső 2001: A magyar feltételes mód paradigmáinak történetéhez, in Büky László és Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II: Magyar és finnugor alaktan*. Szeged.
- Sárosi Zsófia 2003: Morfématörténet, in Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 129–172, 352–71, 610–7.
- Terbe Erika 2010: *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Varga Endre szerk. 1958: *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Végh József 1959: *Őrségi és hetési nyelvatlasz*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

MELLÉKLETEK

I. melléklet: mégmondanátok; megvárná (Végh 1959: 152)

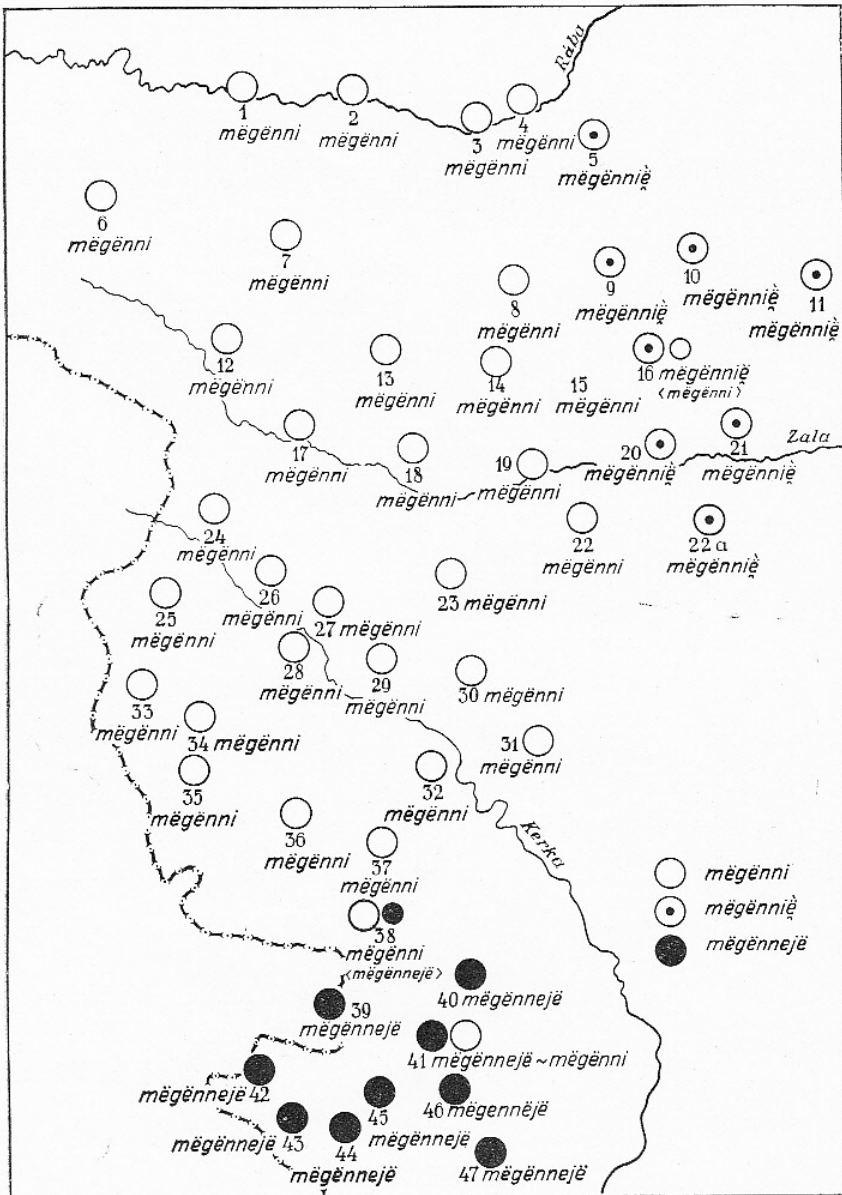
mëgvárná 'er würde ihn erwarten' (objekt. Konjug.)

II. melléklet: megmondanátok; mëgvárná (Végh 1959: 153)

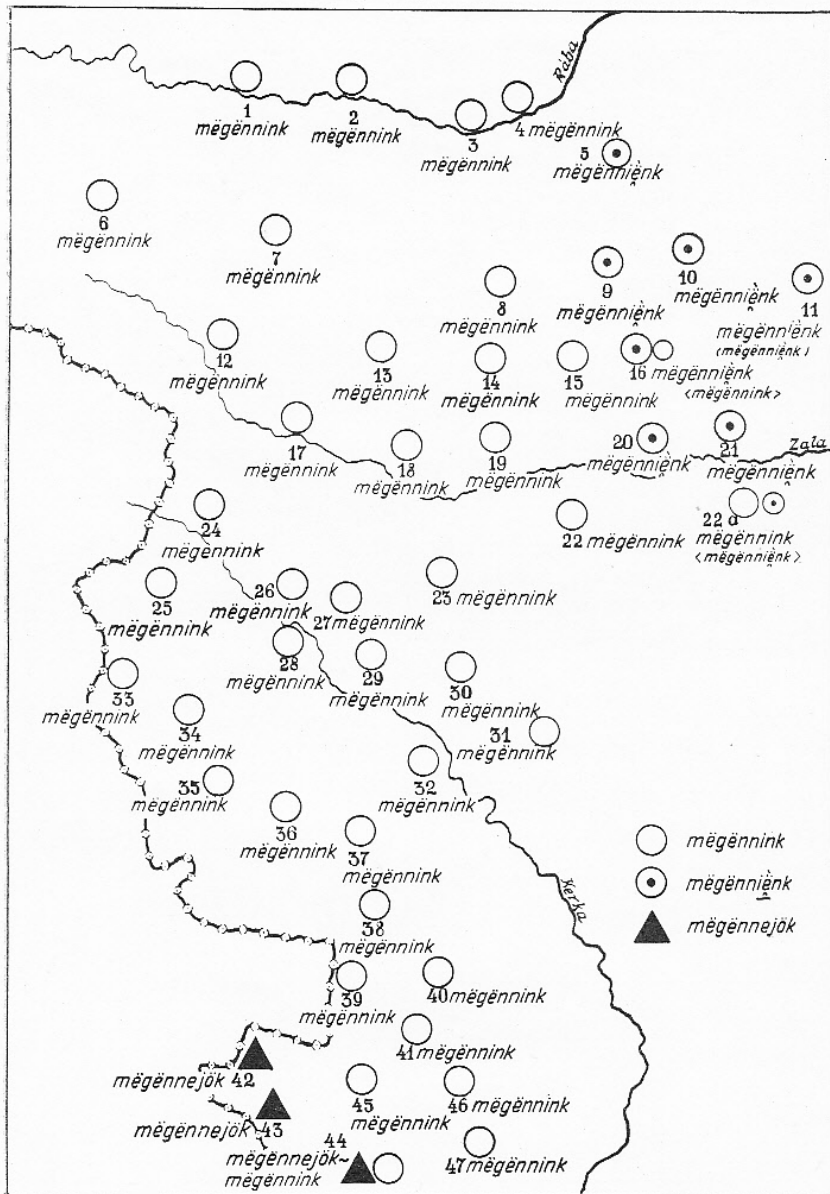

megenné 'er würde es essen' (objekt. Konjug.)

III. melléklet: *megenné* (Végh 1959: 160)

megennők 'wir würden es essen' (objekt. Konjug.)

IV. melléklet: megennők (Végh 1959: 161)

903. felvennék ▲ ils le mettraient (un vêtement) MORF.

I/680:~ — Ha a családban két gyermek új ruhát kapna. örülnének, a régit ledobnák magukról, az újat meg mindjárt...

